

Academic Year 2022-23

**Research paper
Published in Journal**

(Evaluated in the SJIF Journal Masters List Evaluating Process with Impact Factor of 8.072 for Year 2021)

**Head & Associate Professor, Department of Sociology,
R.B. Attal Arts, Science & Commerce College,
Georai, Dist. Beed.**

17	"ROLE OF PANCHAYAT RAJ IN SWACHHATA ABHIYAN" Dr. R. K. Kale* Shinde Sopan Maroti**	58
18	THE IMPACT OF WATER AND SANITATION PRACTICES ON HEALTH OF WOMEN IN RURAL VAIJAPUR Dr. S. K. Rathod* Dr. R. B. Kale** Miss. A. K. Sakhare***	63
19	सतत् पोषणीय विकास : प्रमुख मुद्दे एवं चुनौतियाँ डॉ. आलोक कुमार पाण्डेय* डॉ. संजय कुमार साहु**	71
20	गांवों में स्वच्छ भारत अभियान का समाजशास्त्रीय विश्लेषण (उत्तराखण्ड के चम्पावत जिले के चम्पावत तहसील के जूप पटुआ गांव के विशेष संदर्भ में) डॉ. कवलजीत कौर	74
21	महात्मा गांधी और स्वच्छ भारत डॉ. पुरुषोत्तम मनगटे	80
22	स्वच्छता एवं पर्यावरणीय समस्याओं में लोककला तथा नाटकों का योगदान देवरे रामेश्वर गिरधर	83
23	जल प्रदूषण आणि आरोग्य डॉ. ज्योती सुभाषराव धायगुडे	87
24	ऊसतोड कामगार महिला आणि स्वच्छता व आरोग्य प्रा. संतोष विश्वनाथ यादव	90
25	स्वच्छता आणि मानवी आरोग्य श्री. भागवत दगडुबा गोरे	94
26	पर्यावरणीय चळवळीत महिलांचे योगदान डॉ. गितांजली सदाशिवराव मोटे	97
27	शहर स्वच्छतेत कचरा वेचकांची भूमिका : विशेष संदर्भ पुणे शहर किरण नाईकनवरे* डॉ. अशोक एक्कलदेवी**	100
28	स्वच्छ भारत अभियान, शासन व सामान्य जनतेची भूमिका - एक अभ्यास डॉ. दत्ता एम. तंगलवाड	105
29	भारतातील शाश्वत विकास : समस्या आणि आव्हाने.	108

स्वच्छ भारत अभियान, शासन व सामान्य जनतेची भूमिका - एक अभ्यास

डॉ. दत्ता एम. तंगलवाड

प्राध्यापक व विभागप्रमुख, समाजशास्त्र विभाग,

महिला महाविद्यालय गेवराई,

ता. गेवराई जिल्हा बीड.

प्रस्तावना

स्वातंत्र्यापूर्वी गांधीजींनी त्याची संकल्पना मांडली होती, परंतु अधिकृतपणे 1 एप्रिल 1999 पासून त्याची सुरुवात झाल्याचे मानले जाते. जेव्हा भारत सरकारने ग्रामीण स्वच्छता आणि संपूर्ण स्वच्छतेसाठी आयोगांची स्थापना केली. ज्याला नंतर 2012 मध्ये तत्कालीन पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग यांनी संमती दिली आणि या योजनेला 'निर्मल भारत अभियान' असे नाव दिले. २८ राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेश मिळून हे अभियान यशस्वी करत आहेत. 'गांधीजींचा चप्पा' हा या मोहिमेचा Logo (प्रतीक) आहे. भारत सरकारच्या जलशक्ती मंत्रालयाअंतर्गत पेयजल आणि स्वच्छता विभागाकडे हे काम सोपवण्यात आले आहे. पंतप्रधानांनी संपूर्ण देशाला जास्तीत जास्त संख्येने या मोहिमेत सामील होण्याचे आणि यशस्वी करण्यासाठी आवाहन केले. संपूर्ण देशाने त्याचे पालन केले आणि ही मोहीम देशव्यापी चळवळ म्हणून उदयास आली. 02 ऑक्टोबर 2014 रोजी सुरु झालेल्या या मोहिमेचा उद्देश महात्मा गांधीजींची 150 वी जयंती- 2019, पर्यंत भारताला 'स्वच्छ भारत' बनवणे होता. पंतप्रधानांच्या विनंतीवरून मोठ्या सेलिब्रिटींनी या मिशनमध्ये हात जोडले. या योजनेमध्ये सुधारणा करून दुरुस्ती करून या योजनेचा विस्तार करण्यात आला आणि तिला स्वच्छ भारत अभियान नाव देण्यात आले या अभियानाची माहिती सविस्तर पणे आपणास पुढील प्रमाणे सांगता येते

संशोधन विधान:- "स्वच्छ भारत अभियान, शासन व सामान्य जनतेची भूमिका - एक अभ्यास"

स्वच्छ भारत अभियानाच्या माध्यमातून संपूर्ण देश निरोगी राहण्यासाठी भारत सरकारने केलेल्या वेगवेगळ्या प्रयत्नांचा आणि जनतेने दिलेल्या प्रतिसादाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत लघु शोधनिबंधामध्ये करण्यात आलेला आहे

माहितीचे विश्लेषण :-

स्वच्छ भारत अभियान हे भारत सरकारने सुरु केलेले एक सफाई उपक्रम म्हणजेच अभियान आहे. स्वच्छते बदल सर्वाना माहिती असणे गरजेचे आहे. स्वच्छ भारत अभियानाला "स्वच्छता अभियान" सुद्धा म्हटले जाते. माणसाने साफसफाई ही केवळ आपल्या घरापुरतीच नाही केली पाहिजे. त्याच बरोबर आपला देश सुद्धा साफ सुत्रा राहिला याची पण काळजी घेतली पाहिजे. जर आपलं घर अंगण स्वच्छ राहिलं तर देश सुद्धा साफ-सुफ राहील. स्वच्छ भारत अभियानाची सुरुवात ही गावापासून ते शहरापर्यंत करण्यात आली होती. आपल्या देशाचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी हा मोठा उपक्रम म्हणजेच स्वच्छ भारत अभियानाची सुरुवात महात्मा गांधी जयंती निमित्त 2 ऑक्टोबर 2014 साली केली होती. महात्मा गांधींच्या 145 व्या जन्म शताब्दीनिमित्त हाती घेतला .स्वच्छ भारत हीच महात्मा गांधींना योग्य आदरांजली ठरेल" असे पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदींनी राजपथ, नवी दिल्ली येथे 02 ऑक्टोबर 2014 रोजी स्वच्छ भारत अभियानाची सुरुवात करताना म्हटले. "स्वातंत्र्यापेक्षा स्वच्छता महत्वाची आहे" महात्मा गांधीजींच्या या विचारातच स्वच्छता किती महत्वाची आहे, हे समजून जाते. भारताच्या शहरी विकास आणि पेयजल आणि स्वच्छता मंत्रालयाने हे अभियान ग्रामीण आणि शहरी दोन्ही भागात राबवले आहे. म्हणून महात्मा गांधीजींचे स्वच्छ व निरोगी भारताचे स्वप्न हाच या अभियानामागचा मूळ उद्देश होता. स्वच्छ भारत अभियानाला देशव्यापी एका चळवळीचे स्वरूप देण्यात आले. स्वच्छतेच्या या चळवळीचे नेतृत्व करताना जनतेने महात्मा गांधींचे स्वच्छ व निरोगी भारताचे स्वप्न पूर्ण करावे, असे जनतेला आवाहन केले. पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदींनी स्वतः हाती झाडू घेऊन दिल्लीतील मंदीर मार्ग पोलीस ठाण्याचा परिसर स्वच्छ केला. रस्त्यावर लोकांनी घाण करू नये व इतरांनाही त्यापासून परावृत्त करावे, असे आवाहन त्यांनी केले. जनतेला पंतप्रधानांनी "ना गंदगी करेगे, ना करणे देंगे" चा मंत्र दिला. जनतेच्या सहभागामुळे स्वच्छ भारत

अभियानाचे रूपांतर एका राष्ट्रीय चळवळीत झाले. या अभियानामुळे लोकांमध्ये जबाबदारीची भावना निर्माण झाली आहे. लोकांच्या सक्रीय सहभागामुळे महात्मा गांधीचे स्वच्छ भारत हे स्वप्न लवकरच आकार घेण्याच्या मार्गावर आहे. स्वच्छतेसाठीच्या या जनचळवळीमध्ये समाजातील सर्व स्तरातील लोकांचा सहभाग होता. सरकारी कर्मचारी, लष्करी जवान, सिने कलाकार, खेळाडू, उद्योजक, अध्यात्मिक गुरू हे सर्वजण या कार्यासाठी पुढे सरसावले. स्वच्छता अभियानासाठी देशभरात विभिन्न सरकारी विभाग, अशासकीय संस्थानी आयोजित केलेल्या उपक्रमात लोकांनी सहभाग नोंदवला. पथनाट्याच्या माध्यमातून देशभरात स्वच्छेतीविषयी मार्गदर्शन करण्यात आले. लोकांच्या प्रतिसादामुळे स्वच्छ भारत अभियानला जनचळवळीचे स्वरूप प्राप्त झाले. लोकांनी उत्स्फूर्त सक्रीय सहभाग घेतला तर आपला भारत देश हा अतिशय सुंदर होईल आणि आपले आरोग्यही नीट राहू शकेल. रस्ते साफ करणे, कचऱ्याची योग्य विल्हेवाट लावणे, शौचालयांची स्वच्छता व निरोगी वातावरण यासाठी हाती झाडू घेणे हा स्वच्छ भारत अभियानाचा भागच बनला आहे. पंतप्रधानांनी स्वतःच्या उक्ती व कृतीतून जनतेला स्वच्छ भारत अभियानाचा संदेश दिला आहे. पंतप्रधानांनी वाराणसीमध्येही स्वच्छता मोहीम राबवली. स्वच्छ भारत अभियानांतर्गत त्यांनी गंगा नदीच्या अस्सी घाटावर अभियानाची सुरुवात केली. स्थानिक लोक मोठ्या प्रमाणात उत्स्फूर्तपणे सहभागी झाले. स्वच्छ भारत अभियान हा भारताच्या ४,००० हून अधिक शहरांच्या, खेडे, रस्त्यांच्या व भारतातील विविध नद्यांच्या स्वच्छतेसाठी प्रयात्नकेले. यात ३० लक्षाहून अधिक सरकारी कर्मचारी व शाळेतल्या व कॉलेजमधल्या मुलांनी भाग घेतला आहे. स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) हे पेयजल व स्वच्छता मंत्रालयांमार्फत व स्वच्छ भारत अभियान (शहरी) हे शहर विकास मंत्रालयमार्फत राबविले जात आहे.^२ ऑक्टोबर २०१४ ला ग्रामीण भागासाठी निर्मल भारत अभियानाची पुनरचना करून स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) सुरू करण्यात आले. तर शहरी भागात ते संपूर्णपणे नव्याने सुरू करण्यात येत आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार ग्रामीण भागातील ३२.७०% ग्रामीण कुटुंबांनाच शौचालयाच्या सुविधा होत्या, तर २०१३ मधील नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे ऑर्गनायझेशनच्या पाहणीनुसार ग्रामीण भागातील ४०.६% कुटुंबांनाच शौचालयाच्या सुविधा होत्या, स्वच्छ भारत अभियानाने '२०११' पर्यंत स्वच्छ भारत 'साध्य करण्याचे

उद्दिष्ट ठेवले होते, यासाठी ग्रामीण भागातील स्वच्छतेच्या पातळीत सुधारणा करणे व गावे हागणदारीमुक्त करणे हे साधारण उद्दिष्ट ठेवले होते. यासाठी ग्रामीण भागात वैयक्तिक शौचालये, सार्वजनिक स्वच्छतागृहे, सामुदायिक स्वच्छतागृहे, शाळा व अंगणवाड्यांमध्ये शौचालये, घन व द्रव कचरा व्यवस्थापन यंत्रणा उभारून कार्यक्रमाच्या प्रभावी अंलबजावणीवर करण्याचा प्रयत्न केला गेला. निर्मल भारत अभियानात खालील सुधारणा करून स्वच्छ भारत अभियान कार्यरत आहे.

1. वैयक्तिक शौचालयाची किंमत ₹०,००० रु. ऐवजी ₹२,००० रु. ठरविण्यात आली आहे.
2. वैयक्तिक शौचालय उभारण्यासाठी केंद्र - राज्य वाटा ७५:२५ व ईशान्यपूर्व राज्ये व जम्मू -काश्मीरसाठी ९०:१० असाच आहे.
3. भविष्यात इंदिरा आवास योजना लाभार्थ्यांना वैयक्तिक शौचालय उभारण्यासाठीची मदत इंदिरा आवास योजनेतून मिळेल (सध्या ती स्वच्छ भारत अभियानातून दिली जाते).
4. शाळांमधील शौचालयांच्या उभारण्याची जबाबदारी मानव संसाधन विकास मंत्रालयाकडे तर अंगणवाड्यामधील शौचालय उभारणीची जबाबदारी महिला व बालविकास मंत्रालयाकडे देण्यात.

जर आपल्याला समाजात बदल पाहण्याचा असेल तर प्रथम आपल्याला स्वतःमध्ये बदल आणावा लागेल. प्रत्येकजण इतरांचा मार्ग शोधत राहतो. स्वच्छता आपले शरीर आणि मन दोन्ही स्वस्थ आणि सुरक्षित ठेवते. आपल्याला हे इतर कोणासाठी नाही तर स्वतःसाठी करावे लागेल. हे किती विडंबनाचे आहे की आमच्या सरकारला आमचे घर, परिसर वगैरे स्वच्छ करण्याची मोहीम राबवावी लागली आहे. अगदी स्वतःच्या कामासाठी, त्यांना सरकारचा चेहरा दिसतो. जर आपले घराचे अंगण स्वच्छ असेल तर ते फक्त आपल्यासाठी चांगले असेल, आजकाल आपण आपल्या वैयक्तिक स्वार्थासाठी इतरांकडूनही अपेक्षा करतो. ही सवय बदलावी लागेल. हे केवळ आपल्यासाठीच नव्हे तर संपूर्ण देशासाठी आवश्यक आहे. हे लक्षात घेऊन ही मोहीम सुरू करण्यात आली. गांधीजींना त्यांच्या स्वप्नांचा भारत पाहण्यासाठी यापेक्षा चांगली श्रद्धांजली कोणती. मी अनेक वेळा पाहिले आहे, लोक त्यांच्या घरात शौचालये असूनही बाहेर जातात. हा विचार बदलण्यासाठी ही चळवळ सुरू करण्यात आली. ग्रामीण लोकांची मानसिकता बदलणे हे एक कठीण काम आहे. भारताला उघड्यावर शौच

करण्याच्या प्रवृत्तीपासून मुक्त करणे हे त्याचे पहिले ध्येय आहे. या अंतर्गत सरकारने प्रत्येक गावात शौचालये बांधली. या शौचालयांचा वापर करण्याचे आवाहनही त्यांनी लोकांना केले. बाहेर जाण्याची सवय सोडा. एवढेच नाही तर लोकांमध्ये जागरूकता पसरवण्यासाठी ठिकठिकाणी शिबिरे आयोजित केली जातात, पथनाट्यांच्या माध्यमातून त्यांना त्याचे फायदे कळवले जातात. ग्रामपंचायतींच्या मदतीने सर्व घरांमध्ये योग्य कचरा व्यवस्थापन देखील शिकवले जाते. आणि प्रत्येक घरात पाण्याची पाईपलाईनही टाकण्यात आली आहे. 1.25 अब्ज लोकसंख्या असलेला भारत, त्यापैकी 64% लोके खेड्यात राहतात. त्यापैकी 67% घरांतील लोक अजूनही या शौचालयांचा वापर लाभ घेत नाहीत ही वास्तविकता आहे. आपल्या देशातील सर्व राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांनी त्यांचे योगदान दिले आहे. हा प्रवाह पुढे घेऊन उत्तर प्रदेशचे मुख्यमंत्री 'योगी आदित्यनाथ जी' यांनी सार्वजनिक ठिकाणी तंबाखू, गुटखा, पान इत्यादी उत्पादनांवर बंदी घातली आहे. कोणत्याही कार्यक्रमाचे यश लोकांच्या मानसिकतेवर अवलंबून असते. म्हणून लोकांची मानसिकता बदलण्यासाठी जनजागृती करणे गरजेचे आहे

भारत अभियानाची गरज

1. आज भारतातील प्रत्येक घरात शौचालये आहेत, पण त्याचप्रमाणे उघड्यावर शौचाची प्रवृत्ती देखील नष्ट करणे आवश्यक आहे.
2. महापालिकेच्या कचऱ्याचे पुनर्वापर आणि पुनर्वापर, सुरक्षित विल्हेवाट, वैज्ञानिक सांडपाणी व्यवस्थापनाची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.
3. भारतातील लोकांच्या स्वतःच्या आरोग्याबद्दल विचार आणि स्वभावात बदल घडवून आणणे आवश्यक आहे.
4. ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांमध्ये जागृती करण्यासाठी आणि सामान्य लोकांना आरोग्याशी जोडण्यासाठी स्थानिक पातळीवर कचऱ्याची विल्हेवाट लावणे आवश्यक आहे.
5. संपूर्ण भारतात स्वच्छता सुविधा विकसित करण्यासाठी खाजगी क्षेत्राचा सहभाग वाढवणे आवश्यक आहे.

6. ग्रामीण भागातील जीवनमान सुधारण्यासाठी आरोग्य शिक्षणाद्वारे समाज आणि पंचायती राज संस्थांना सतत स्वच्छतेची जाणीव करून देणे
7. गांधींचे शिक्षण, स्वच्छता आणि आरोग्य विज्ञानाशी संबंधित विषयावर चर्चा घडवून आवश्यक आहे.
8. स्वच्छता उपक्रम (वर्ग, ग्रंथालय, प्रयोगशाळा, मैदान, बाग, स्वयंपाकघर, शेड शॉपमध्ये शालेय परिसरातील स्वच्छता विषयावर चर्चा घडवून आवश्यक आहे.

निष्कर्ष:-

1. भारतातील लोकांनी स्वच्छ भारत अभियानाची चांगल्याप्रकारे अमलबजावणी केले तर येत्या काळात संपूर्ण देश स्वच्छ होईल.
2. स्वच्छ भारत अभियानातून शासनाने प्रामाणिक प्रयत्न केलेला असला तरीही संपूर्ण भारत स्वच्छ करण्यात शासनाला यश मिळालेली नाही.
3. सर्वसामान्य जनतेच्या सकारात्मक मानसिकतेचा अभाव ही स्वच्छ भारत अभियानाचे मोठे अपयश आहे.
4. स्वच्छता अभियानामध्ये हजारो कोटी रुपये खर्च करून देखील आजही ग्रामीण भागामध्ये शंभर टक्के लोक स्वच्छतागृहाचा वापर करताना दिसत नाहीत हे वास्तव आहे.
5. दिवसेंदिवस वाढत चाललेला भ्रष्टाचार सर्वसामान्य जनतेच्या विकासामध्ये येणारा मोठा अडसर आहे.

संदर्भ सूची

1. https://mr.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%B8%E0%A5%8D%E0%A4%B5%E0%A4%9A%E0%A5%8D%E0%A4%9B_%E0%A4%AD%E0%A4%BE%E0%A4%B0%E0%A4%A4_%E0%A4%85%E0%A4%AD%E0%A4%BF%E0%A4%AF%E0%A4%BE%E0%A4%A8
2. https://www.pmindia.gov.in/mr/government_tr_rec/%E0%A4%B8%E0%A5%8D%E0%A4%B5%E0%A4%9A%E0%A5%8D%E0%A4%9B-%E0%A4%AD%E0%A4%BE%E0%A4%B0%E0%A4%A4-%E0%A4%85%E0%A4%AD%E0%A4%BF%E0%A4%AF%E0%A4%BE%E0%A4%A8-2/